

تحلیلی بر تاریخ نذورات آستان قدس رضوی از صفویه تا قاجاریه

پیمان ابوالبشری / دکتری تاریخ ایران اسلامی از دانشگاه فردوسی مشهد / peiman.ab@gmail.com
آمنه ابراهیمی / استادیار گروه تاریخ دانشگاه علامه طباطبائی (علیه السلام) / ameneh.ebrahimi@yahoo.com
تاریخ وصول: ۱۳۹۵/۰۵/۲۳ / تاریخ تصویب نهایی: ۱۳۹۵/۰۸/۱۶

چکیده

نذر و اهدا در میان جوامع گوناگون و البته در تاریخ اجتماعی - فرهنگی ایران قدمتی دراز دارد. این رفتار و عمل دینی در بارگاه امام رضا (علیه السلام) از سده‌های گذشته تا حال، تشکیلات خاصی را می‌طلبیده است. بی‌تردید شناسایی و خوانش اسناد نذوراتِ آن آستان مقدس، بخش مهمی از رفتار جامعه را از صدر تا ذیل به تصویر می‌کشد و نحوه سامان‌دهی و مصارف نذورات را آشکار می‌کند. از آن‌جا که مقاله یا کتابی درباره ارزش‌های تاریخی «اسناد نذر» در جامعه ایران تا به امروز نوشته نشده است، این مقاله قصد دارد با در نظر گرفتن این موضوع که اسناد مزبور، طبقه‌بندی منظم و دقیق و منحصر به فردی به لحاظ زمانی در آرشیو مزبور دارد و امکان پژوهش در حوزه تاریخ محلی را امکان‌پذیر می‌کند، انواع نذورات و مصارف آن را در اسناد، آشکار سازد و ارزش‌های سندشناسی و رابطه نذر را با طبقات اجتماعی نشان دهد. روش پژوهش در مقاله حاضر، توصیفی - تحلیلی و بر اساس خوانش ششصد برگ از منابع سندی موجود در آرشیو اسناد آستان قدس رضوی است. اسناد نذورات موجود در آرشیو این آستان، اطلاعات جامعی درباره تبار نذرکنندگان، انواع نذورات و مصارف نذورات از دوره صفویه تا قاجاریه به دست می‌دهد و راه را برای پژوهش‌های گسترده‌تر در حوزه‌های تاریخ محلی هموار می‌کند.

کلیدواژه‌ها: مصارف نذر، طبقات اجتماعی، سند، تشیع، آستان قدس رضوی.

مقدمه

در تعریف نذر چنین آمده است: «نذر آن است که انسان بر خود واجب کند که کار خیری را برای خدا انجام دهد یا کاری را که نکردن آن بهتر است برای خدا ترک نماید». (حلی، ۱۳۷۲، ص ۵۱۰) در لغت‌نامه دهخدا نیز این‌گونه تعریف شده است: «آن‌چه واجب گردانند بر خود یا آن‌چه واجب کنند به شرط چیزی». (دهخدا، ۱۳۴۱، ص ۴۱۶)

نذورات از جمله مصادیق امور خیری هستند که افراد جامعه با توجه به اعتقادات خود، نسبت به بقاع متبرکه انجام می‌دهند. مردم با اهدای نذر، نیازهای مختلف مادی و معنوی خود را تأمین کرده و به رغم فقدان منطق حقوقی، آن را به عنوان یک نماد مذهبی در اعیاد و سوگواری‌های دینی و هم‌چنین در زمان ظهور قحطی و بیماری در جامعه به کار برده‌اند. در اصطلاح فقهی نیز نذر، التزام قربتی است که در شرع معین نباشد یا التزام قربت است مطلقاً و در صورتی که با رعایت شرایط آن تحقق یابد، التزام و وفای به نذر واجب خواهد بود. نذورات در حقیقت تعهداتی هستند که مردم برای رسیدن به خواسته‌های خود می‌پردازند.

نذر را به عنوان ابژه‌ای فرهنگی، از کهن‌ترین و بنیانی‌ترین صور رفتارها و تجربه‌های دینی می‌توان دانست که با اتصال انسان به امری قدسی، دلبستگی و امید پدید می‌آورد و نوعی معنا به زندگی می‌بخشد. به دیگر سخن، از زمانی که باورهای معنوی شکل گرفته‌اند، این سنت نیز وجود داشته است و در واقع، پیشینه نذر و پیشکشی را در تاریخ مذهبی جهان نمی‌توان معین کرد. نخستین نشانه نذر بنابر کتاب آسمانی قرآن، در سنت عبریان (آل عمران: ۳۵) مشاهده شده است. هم‌چنین پژوهش‌هایی چند، از نذر در بین اعراب جاهلی (صادقی نیری، ۱۳۷۳، ص ۱۱۱) و به‌طور کلی ملل شرق از جمله ایران خبر می‌دهند. (ابراهیمی، ۱۳۸۳، ص ۱۸۹) دانسته است که در فرهنگ ایران از زمان باستان نذر، با قربانی کردن در پیشگاه الهگان و خدایان رواج داشته است. (اورزمانی، ۱۳۸۹، ص ۱۷-۱۹) با ورود اسلام نیز این سنت در قالب‌های متناسب با باورها و اندیشه‌های مذهبی مسلمانان ادامه یافت و

به صورت نذر در مکان‌های مقدس درآمد. (شیشه‌گر، ۱۳۸۸، ص ۳۹-۴۷) برای نمونه، محل درآمد اصلی خانقاه‌های صوفیان، از نذر یا همان «فتوح» مردم عادی تأمین می‌شد. (مدنی و کهدویی، ۱۳۹۰، ص ۱۶۳-۱۹۴) نذر به درگاه و آستان امامان و امام‌زادگان نزد شیعیان امامی، اهمیتی درخور توجه داشته و دارد.

درباره نذر تا به امروز مقاله‌های ارزشمند اندکی نوشته شده است. رویکرد نویسندگان در این نوشته‌ها، تأکید بر رویکردهای اجتماعی نذر در جوامع روستایی و شهری، با تأکید بر تأثیر و تعادل بخشی اجتماعی، اقتصادی و روانی نذر در میان افراد جامعه بوده است. (پارسانیا، توکلی‌راد، ۱۳۹۰، ص ۶۹-۸۶؛ توکلی‌راد، کلانتری، ۱۳۹۳، ص ۴۹-۷۱) اما مقاله حاضر، از آن رو اهمیت دارد که تاکنون تقریباً همگی پژوهش‌های انجام گرفته، درباره معنای فقهی و کارکردهای اجتماعی نذر بوده و علاوه بر آن اگر مقاله‌ای هم نوشته شده، ارزش‌های سندپژوهی نذورات را نادیده گرفته است. اسناد نذورات آرشیو آستان قدس رضوی به همراه نظم زمانی از سه دوره مختلف که بیانگر انواع نذورات، نحوه نذرکردن و برخورد مردم با مسأله نذر در یک مکان مذهبی است، در جای دیگری از مراکز آرشیوی ایران به این شکل وجود ندارد. ضرورت پژوهش پیش رو بدین مهم بازمی‌گردد که در مدیریت اسناد و مطبوعات آستان قدس رضوی، حدود سه هزار برگ سند در زمینه نذر وجود دارد که مجموعه بزرگی را تشکیل می‌دهد. از این تعداد سند، حدود ششصد برگ با عنوان اصلی نذر است و بقیه به صورت پراکنده به موضوع نذر می‌پردازد. با بازخوانی این اسناد، به اطلاعات ذی‌قیمت و درخوری راجع به نذورات و سایر مسائل مربوط به نذر مانند انواع نذورات، مشاغل مرتبط و موارد مصرف نذر می‌توان پی برد که متعاقباً زمینه‌ساز آشنایی بیش‌تر با مسائل مربوط به نذر را در گذشته فراهم می‌آورد. هدف از انجام دادن این پژوهش، معرفی اسناد نذورات و ترسیم ارزش‌های اطلاعاتی آن و تعیین انواع و مصارف نذورات است. اسناد مورد بررسی در این تحقیق، بازه زمانی دوره‌های صفویه تا قاجاریه را دربر می‌گیرد و سعی بر آن است تا با بررسی و معرفی این اسناد، شناخت کامل و جامعی از جایگاه نذر در تشکیلات این آستان صورت گیرد.

در مورد سابقه پژوهش باید گفت: به طور کلی در خصوص نذر در آستان قدس رضوی، مقاله یا کتاب جامع و کاملی نوشته نشده است. آنچه وجود دارد، اطلاعات پراکنده‌ای است که درباره موضوع کلی آستان قدس نگاشته شده است. برای نمونه، می‌توان به آثار شمس‌الشموس یا تاریخ آستان قدس، نوشته احتشام کاویانیان، تاریخ آستان قدس رضوی، نوشته عزیزالله عطاردی و کتاب تاریخ آستان قدس نوشته: علی مؤتمن اشاره کرد. در کتاب‌های نام‌برده به فراخور حال و موضوع، اطلاعاتی هرچند مختصر درباره نذر در آستان قدس بیان شده است.

نذورات در آستان قدس رضوی

از گذشته‌های دور تا دوره معاصر، متناسب با گسترش تشکیلات اداری در آستان قدس رضوی، همواره دوایر خاصی مسئول رسیدگی به مسأله نذورات در اماکن متبرکه بوده‌اند. نذورات مستقیماً از طرف زائران پرداخت می‌شود. گروهی آن را در ضریح می‌اندازند، عده‌ای بالای ضریح و جماعتی نیز به دفاتر مخصوص این کار مراجعه می‌کنند و با تحویل نذر خود، رسید دریافت می‌کنند.

پرداختن به بحث نذورات در این آستان، بدون دانستن تاریخچه ضریح مرقد مطهر دشوار می‌نماید. اولین ضریحی که بر مزار حضرت رضا (علیه السلام) قرار گرفت، ضریحی چوبی با تسمه‌های فلزی و پوششی از طلا و نقره بود که در زمان سلطنت شاه طهماسب (۹۵۷ق) و آخرین ضریح نیز در سال ۱۳۷۲ شمسی ساخته شد. در این فاصله زمانی، سه ضریح دیگر بر مرقد مطهر نصب شد که مربوط به سال‌های ۱۱۶۰ قمری، زمان حکومت شاه‌رخ‌شاه افشار بود. سومین ضریح مربوط به اوایل دوره قاجار و حکومت فتحعلی شاه است و ضریح چهارم در سال ۱۳۳۸ ساخته شد. پرداختن به بحث ضریح مطهر، زمانی مهم جلوه می‌کند که بدانیم تا اواخر دوره افشاریه، بحث نذورات تنها در ضریح مطهر مطرح بود و از زمان قاجار، آستانه دارای تشکیلات منظمی شد و نذورات در مکانی غیر از ضریح نیز گسترش یافت.

نذورات حرم رضوی بر حسب شکل اهدایی آن، به اشکال و اقلام مختلفی دیده می‌شود: طلا، نقره، اسکناس، مسکوکات، گوشواره، پارچه‌های مختلف، گوسفند، برنج، حبوبات و زعفران از این جمله هستند که برطبق ذوق و سلیقه و عرف زوار به روضه رضویه اهدا می‌شده است. مطابق اسناد، اشیاء نذری از نظر شکل، نوع و مقدار بسیار متفاوتند از جمله: ظروف مسی، پارچه، قالیچه، قنادیل، شمع، کتب ادعیه، قرآن و... که هر کدام در قسمت‌های مختلف حرم رضوی کاربرد داشته است. به نظر می‌رسد این اجناس بر حسب اوضاع زمانی و با توجه به کاربردهای گوناگونی که در حرم رضوی داشته‌اند، نذر می‌شده است. به همین جهت، در دوره‌ای قندیل و در دوره‌ای دیگر وسایل تزئینی اهدا می‌شده است. البته در این بین اوضاع اقتصادی - سیاسی جامعه نیز بر این روند تأثیرگذار بوده است. نذرکنندگان تمامی این اجناس را به تحویلخانه و خزانه آستان مقدس تحویل داده‌اند. تحویل‌گیرنده کتب مذهبی و ادعیه، با تحویل‌گیرنده وسایل و اجناس دیگر تفاوت داشته است.

ساختار سندشناسی نذورات

تاریخ اسناد نذورات در آستان قدس را به دو دوره زمانی مشخص می‌توان تقسیم کرد: الف) دوران پیش از تشکیل حکومت صفویه که سند و مدرکی از آن باقی نمانده است. ب) دوران بعد از تشکیل سلسله صفویه که در حال حاضر اسناد و مدارک این دوره زمانی در مرکز اسناد آن آستان نگهداری می‌شود و شامل بیش از سه هزار برگ سند است. مجموعه اسنادی که با عنوان اسناد نذورات به آن پرداخته می‌شود، از مجموعه بیش از سیصد هزار برگ سندی تشکیلات اداری آستان قدس رضوی است که فاصله زمانی سال‌های ۱۰۰۰ تا ۱۳۴۳ قمری را دربرمی‌گیرد و از ارزش‌های اطلاعاتی زیادی در زمینه‌های مختلف اجتماعی، اقتصادی، اداری و مالی برخوردار است. تمام اسناد در قطع دیوانی (خشتی) در اندازه ۲۰ در ۲۰ سانتی‌متر است که اصطلاحاً به آن «فرد محاسباتی» گفته می‌شود. خط اسناد دیوانی، نستعلیق بوده و در بسیاری از آن‌ها از نگارش سیاقی استفاده شده است.

این اسناد عمدتاً در قالب دفاتر روزنامه‌چه، قبض وصول، جمع و خرج و مصالحه‌نامه است. بیشترین تعداد این اسناد، به دفاتر «روزنامه‌چه تحویل نذورات» تعلق دارد که تمام اجناس و موارد دریافتی همراه با تاریخ، نام اهداکننده و دریافت‌کننده در آن ذکر شده است. همچنین مقدار و وزن تمام نذورات دریافتی دقیقاً ثبت شده و عمدتاً محل مصرف این نذورات نیز بیان گردیده که بیش‌تر از جانب نذرکننده مطرح شده و خواستار صرف آن در مکانی خاص بوده است.

اسناد نذورات از جنبه‌های مختلفی واجد ارزش بررسی است که مهم‌ترین آن‌ها عبارتند از: ارزش اداری اسناد: با توجه به این که اسناد دوره زمانی بین سال‌های حکومت صفویه تا پایان دوره قاجار را دربر می‌گیرد، از بررسی آن‌ها، به نکات جالبی در مورد تغییرات سرب‌رگ اسناد، تغییرات احتمالی در مناصب اداری مرتبط با نذورات و نحوه ارتباط آن‌ها با موضوع، اسامی افراد مرتبط با موضوع در هر دوره، تغییرات سیستمی در کار و عوض شدن مراحل کاری در هر دوره، تغییرات در مناصب اداری مهم، جایگاه مناصب اداری و تعاملات منطقه‌ای و محلی می‌توان پی برد.

ارزش اقتصادی و مالی: نوع اجناس و ارزش‌های اقتصادی هر یک از نذورات که وضعیت اقتصادی مردم هر دوره را نشان می‌دهد، به همراه اوزان و مقادیر، از دیگر اطلاعاتی است که از این اسناد به دست می‌آید.

ارزش رجال‌شناسی: در این اسناد، اسامی بعضی از صاحب‌منصبان نظامی و دیوان‌سالاران حوزه اداری آمده که در منابع همان دوره نیامده است.

نذورات از دیدگاه طبقات اجتماعی

نذر را نمی‌توان به طبقه خاصی محدود کرد. این مقوله از فرودست‌ترین تا مرفه‌ترین سطوح اجتماعی را دربرمی‌گیرد. افزون بر این، فارغ از آن‌که نذرکننده از کدام طبقه اجتماعی باشد، نذر به طور کلی در سطح فردی و از جنبه روان‌شناختی آثار معنوی

دارد و موجب رضایت و امیدواری روحی و در سطح جمعی، سبب‌ساز نوعی هویت جمعی و پیوندهای اجتماعی می‌گردد. از سوی دیگر، اسناد مرتبط با چنین مقوله‌ای، پرده از ظرفیت‌های جامعه در جهت برطرف کردن نیازهای (فردی و غیر آن) برمی‌دارد؛ ظرفیت‌هایی که با در نظر گرفتن طبقه اجتماعی نذرکنندگان قابل توجه و بررسی است.

در میان اسناد بررسی‌شده، اسنادی وجود دارد که نشان‌دهنده نذرکنندگانی از طبقه هیأت‌حاکمه یا بالعکس از پایین‌ترین طبقات جامعه است. از جمله: ناصرالدین‌شاه در سال ۱۲۹۵ قمری یک دستگاه چلچراغ اهدا نموده که با اطلاع نایب‌التولیه در حرم آویخته شده است. (ساکماق، ص ۳۰۰۲۳) حشمت‌السلطنه که یک جفت شمع‌دان نقره؛ صاحب دیوان مملکت خراسان و سیستان، متولی‌باشی آستان که یک طاقه شیروانی‌پوش (ساکماق، ص ۱۶۱۴۸) به عنوان نذر به آستان مقدس پرداخت کرده‌اند؛ نایب‌التولیه آستان مقدس که در سال ۱۲۹۱ قمری یک زوج پرده ضریح، چهار دست دستگاه چراغ و چهار فرد ضریح‌پوش و حاکم تربت و محمدحسن‌خان سرشت در سال ۱۲۸۲ قمری یک دستگاه چلچراغ بلور نذر کرد. (ساکماق، ص ۱۴۰۰۹، ۲۸۹۲۳، ۲۸۶۷۹ و ۲۰۱۲۶) در میان این نذورات، چلچراغ و شمع‌دان و چراغ بسامد بیشتری دارد و نشان می‌دهد که ضرورت روشنایی حرم مورد توجه نذرکنندگان بوده است.

محتویات اسناد، نشان می‌دهد که گاه نذرها دلخواهانه بوده است، از جمله آن‌که شاه‌زادگان، اقلام متنوع و بسیاری را به آستان مبارک رضوی پیشکش می‌کردند. (ساکماق، ج ۱۶، ص ۲۹۰۲۶) گفتنی است که مأموران دولت‌های بیگانه نیز نذوراتی پیشکش می‌کرده‌اند، مانند یحیی‌خان، کارپرداز دولت روس در قوچان که وسایلی هم‌چون دو عدد پنجه نقره به حرم مطهر رضوی پیشکش کرده است. (ساکماق، ج ۲، ص ۱۵۸۷۷)

نکته جالب توجه، حضور پررنگ زنان در اسناد مورد نظر است. شایان یادآوری است که زنان در تاریخ ایران پوشیده‌روی و پوشیده نامند، بر اساس آن‌که از نظر ویژگی‌های جنسی، در کوران حوادث تلخ و ناخوشایند و سختی‌های زندگی از مردان آسیب‌پذیرترند؛ لذا نذر را چون جان‌پناهی در جهت امیدواری و ثبات زندگی گرامی می‌دارند و در پی آن، به نوعی جامعه خود را از هویتی مستقل برخوردار می‌سازند. بر اساس آنچه در این بررسی به دست آمده است باید گفت: در اسناد مورد بررسی، زنان هم‌پایه مردان در نذر سهم بوده‌اند. (ساکماق، ص ۴۲۶۴۴) برای نمونه، شاه‌زاده‌خانم قاجاری، زوجه فتح‌علی‌خان صاحب دیوان که با واسطه میرزا عبدالرحیم سرکشیک، نذری خود را که شامل یک زوج شمعدان نقره بوده، در تاریخ ۱۲۷۸ قمری تحویل داده است. (ساکماق، ص ۲۸۹۶۱) یا بانوانی از هرات و قندهار که وجه نقد به نام نذر پرداخت کرده‌اند. (ساکماق، ص ۲۸۹۴۱ و ۲۹۰۳۱) هم‌چنین بانویی به نام «خدیجه سلطان»، عیال آقامیرزا هدایت صراف خزانه، در سال ۱۳۰۱ قمری مقداری مسینه‌آلات [شامل کاسه، دوری، بشقاب و مجموعه] به واسطه قوام‌التولیه به آستان مقدس تحویل داده است. (ساکماق، ص ۳۰۰۱۷) چنان‌که روشن است، نذر شمعدان و کاسه و بشقاب و مجموعه با وسایل سپهر زنانه یعنی خانه، هم‌خوانی دارد و از این رو می‌توان نذر زنان را به عنوان نذری جدا از نذر مردان دانست که به نوعی با هویت زنانه ایشان گره خورده است.

از میان طبقات اجتماعی، هم‌چنین به تعداد کثیری از تاجران و بازاریان در اهدای نذورات می‌توان اشاره کرد. ملک‌التجار در سال ۱۳۰۱ قمری چهارصد پارچه مسینه‌آلات با اطلاع معین‌التولیه اهدا کرد. (ساکماق، ص ۱۵۳۰۷) نظامیان نیز در این مقوله فعال بودند. (ساکماق، ص ۲۸۹۲۳) محمدآقا سرهنگ و قاسم‌خان سرتیپ، هر کدام یک عدد زیارت‌نامه نقره تحویل داده‌اند. از دیگر نظامیان، به سیدعلی‌خان سرتیپ فوج فیروزکوه (۱۲۸۷ق) می‌توان اشاره کرد که او نیز زیارت‌نامه‌ای پیشکش کرده است. (ساکماق،

ص ۲۸۹۶۱) میرزا فتح‌الله لشکر نويس نیز در سال ۱۲۸۷ قمری یک عدد لاله^۱ (ساکماق، ص ۲۸۸۷۶) و سید فضل‌الله خان، سر تپ تلگرافخانه، یک دستگاه چلچراغ فیروزه اهدا کرده است. (ساکماق، ص ۲۰۱۲۶) ناگفته نماند که در بسیاری موارد، نظامیان شمشیر آلات نظامی اشرافی پیشکش می‌کرده‌اند. (ساکماق، ج ۱، ص ۴۲۸۸۲) در مواردی استثنایی نیز سلاح گرم به تعداد زیاد توسط افرادی که مشخص نیستند چه کسانی بوده‌اند، پیشکش می‌شده که علتش نامشخص است. (ساکماق، ج ۳۱، ص ۲۸۹۷۹)

روحانیان به عنوان گروهی متنفذ و مؤثر در جامعه، به منزله واسطه‌ای بین نذرکنندگان و دریافت‌کنندگان مطرح بودند، به این صورت که نذرکنندگان به دلایل مختلف از جمله بُعد مسافت، اقلام نذری خود را از طریق این گروه امین به بارگاه منور رضوی می‌رساندند. در نمونه‌ای شاهزاده نایب‌السلطنه امیرکبیر (کامران میرزا) در سال ۱۲۸۲ قمری شمعدانی نقره به وزن هزار مثقال نقره و چهار مثقال طلا به وسیله آقا سید عبدالله و ملاهاشم رشتی قندیل نقره‌ای را به واسطه آخوند ملا باقر در سال ۱۲۸۲ قمری به حرم تحویل داده‌اند. (ساکماق، ص ۲۰۱۲۶ و ۲۸۹۴۱) چنان‌که روشن است، هر طبقه اجتماعی بر اساس وسع مالی خود و نیز مقتضای شغلی‌اش در نذر بر آستان آن امام سهیم بوده است. در واقع نوع نذر، کیفیت و ارزش آن با وضع طبقه اجتماعی نذرکننده رابطه‌ای مستقیم دارد و ظرفیت‌های آن، موجبات برطرف کردن نیازهای تشکیلاتی و سازوکار حرم و توسعه آن را فراهم آورده است.

تبار نذرکنندگان

اسناد آستان قدس، نشان می‌دهد فقط ایرانیان نبودند که برای حل مشکلات خویش به حرم مطهر رضوی متوسل می‌شده‌اند. هندی‌ها، افغان‌ها و ... نیز از جمله زائرانی بودند که نامشان

۱. نوعی چراغ پایه‌دار که شمع در آن می‌گذراند.

در اسناد دیده می‌شود که مستقیم یا از طریق واسطه‌ها، نذورات خود را به حرم امام رضا علیه السلام تقدیم می‌کردند. (ساکماق، ص ۴۲۸۲۰) در ذیل روزنامه‌چه سال ۱۲۶۸ قمری، به اسامی افرادی برمی‌خوریم که پسوند غیرایرانی دارند که نشان‌دهنده ملیت و قومیت نذرکنندگان است. «ضعیفه هراتی» دو من موم برای حرم نذر کرده است (ساکماق، ص ۲۹۲۵۷) و هم‌وطن دیگر وی در جایی، قندیل نقره‌ای به واسطه نجف‌نام هروی در سال ۱۲۸۸ قمری به آستان مقدس اهدا کرده است. (ساکماق، ص ۲۹۷۳۱) مورد دیگر، مربوط به فردی «افغانی» است که دوازده تومان در سال ۱۲۶۸ قمری نذر حرم مطهر امام رضا علیه السلام کرده است. (ساکماق، ص ۴۲۸۲۰) در اسناد دوره قاجار با نذر برخی زرتشتیان مسلمان‌شده روبه‌رو می‌شویم که به «جدیدالاسلام» معروفند. (ساکماق، ج ۹۹، ص ۳۰۰۳۴) نکته جالب این‌جاست که اصطلاح مزبور به یهودیان محدود نمی‌شده و زرتشتیان تازه‌مسلمان را نیز دربرمی‌گرفته است. با در نظر گرفتن تنوع نژادها و اقوامی که در نذر به آستان امام رضا علیه السلام نقش داشته‌اند، می‌توان افزون بر قلمرو گسترش اسلام، به باورهای مذهبی شیعی نذرکنندگان از راه‌های دور و نزدیک چون عاملی مؤثر بر پیوند و مشارکت جامعه مسلمانان نیک‌نگریست.

انواع نذورات آستان قدس رضوی

چنان‌که از مضمون پژوهش پیش رو روشن است، نذورات آستان قدس انواع مختلفی داشته و نمی‌توان آن را به یک قسم یا دو قسم منحصر کرد. در بین اسناد بررسی‌شده، از انواع طلاجات و جواهرات تا مسینه‌ها، مفروشات و منسوجات و هم‌چنین ادوات نظامی، وجوه نقد، کتب و موارد دیگر به چشم می‌خورد که در جدول ذیل به تفصیل بیان شده است:

جدول ندورات اهدایی به آستان مقدس در سال‌های ۱۲۴۸-۱۳۳۰ هجری قمری

جنس ندورات	اقلام ندری
نقره جات	قندیل، پنجه، ^۲ قفل، زیارت‌نامه، شرفه، صورت، قلیان، سرطوق، پولک، شمعدان، رشته زنجیر، چشمک، ^۳ سرقلیان، میخ، فانوس، نشان نظامی، فلاپ کمر، صفحه، دیوارکوب، تکه.
طلاجات	قندیل، چشمک، طلسم، شمعدان، گل کوچک، قاب قرآن، رحل، جقه، گل‌میخ، ^۴ پنجه، ساعت، انگشتر، تکه.
جواهر آلات	یاقوت، جقه الماس، چلچراغ فیروزه، اشرفی، زمرد، لعل، انگشتر الماس، انگشتر زمرد، انگشتر عقیق.
مسینه	جام، طاس، آفتابه، شمعدان، پیه‌سوز، تشت، بشقاب، مجمعه، ^۵ دیگ، نعلبکی، بادیه، ^۶ قندیل، دوری، پیاله، کاسه، لگن، زیارت‌نامه، تغار. ^۷
برنج	شمعدان، جام، دیوارکوب، پایه برنجی، چلچراغ، پیه‌سوز، کوبه، زیارت‌نامه، قاشق، سماور.
مفروشات	پلاس، قالیچه، خرسک، ^۸ گلیم، مسند، ^۹ نمد، قالی ترکمانی، پلاس کردی، نمد، زیلو، گلیم شتری، قالی، قالیچه مستعمل، فرش بیرجندی، فرش تفتی، نمد جانمازی، روفرشی ماهوت.

۲. صورت دستی از نقره و طلا که نذرکنندگان به اماکن مقدسه اهدا می‌کنند.

۳. عینک.

۴. نوعی از میخ آهن که سرش پهن است.

۵. سینی مدور مسین.

۶. کاسه بزرگ.

۷. ظرف سفالی بزرگ.

۸. فرش و پلاسی پشمی؛ قالی ضخیم و سنگین و بدنقشه.

بلور جات	لاله، پایه، لاله شیروخورشید، چلچراغ، دیوارکوب.
منسوجات	پرده، چارقد، منگوله ابریشم گلابتون، جانمازی قلم‌کاری، احرامی، شال، ضریح‌پوش، صندوق‌پوش، جبه ترمه، سوزنی اطلس، زیارت‌نامه، پرده ماهوت، سوزنی شال، پرده بیرق، ^{۱۰} سوزنی قلم‌کار، پرده زری، نخ ناتاب، کرباس، بقچه کتانی، پارچه مخمل، چارقد پولکی، شال، پرده وال، پرده ترمه، شال رضایی، نخ ابریشم، شیروانی‌پوش اطلس، شال کرمانی، عرق‌چین، زیرجامه، شال ترمه، دستمال، چارقد کرباس، پیراهن، جوراب، نیم‌تنه، قدکی سفید، قطیفه، بقچه قلم‌کار.
فولاد	شمشیر فولاد هندی، شمشیر فولاد ایرانی، قفل، زیارت‌نامه.
کتاب	کلام‌الله، زیارت‌نامه.
مواد سوختنی	روغن چراغ، شمع گچی، شمع پیه، روغن نفت، موم قرص، موم مشته، شمع تخت، پیه گذاخته.
آیین	آیین خاتم، آیین جام سنگی، آیین معمولی.
آهن‌آلات	قفل، شمشیر، قداره، قمه، فانوس، گل‌گیر. ^{۱۱}
طالی	شمعدان، پنجه، جام.
چوب	رحل خاتم اصفهان، لوح زیارت‌نامه، صندلی، عصا.
وجه نقد ^{۱۲}	
ساعت	ساعت معمولی، ساعت دیوارکوب.
حیوان	شتر، گوسفند.
سایر اقلام	لنتر، زیرشمعدان، هاون، فانوس، عالم‌افروز، ساعت مرغدار، چراغ کار، قلیان، نیزه نقاشی، کجکول، خورشیدی، لوله تفنگ، نشان.

۹. بالش بزرگ، فرش گران‌بها.

۱۰. پرچم، درفش.

۱۱. وسیله‌ای شبیه به قیچی که با آن زبانه شمع را می‌گیرند.

۱۲. وجوه نقد که شامل پول ناصرالدین شاه، پول محمدشاهی، قران، عباسی، مس شاهی نادری، ت‌نگه بخارایی و شاهی کهنه می‌شود.

در میان اقلام و اجناس مذکور، یادآوری چند نکته ضروری است:

وجوه نقدی که در قالب نذورات به دست متولیان آستان مقدس می‌رسید، غالباً از محل حق‌الدفن امواتی بود که به وسیله بازماندگان آن‌ها پرداخت می‌شد، ولی در اسناد به عنوان پیشکشی و نذر (ساکماق، ص ۲۸۹۴۱ و ۲۸۹۶۱) مطرح شده است. علاوه بر این، اجناس نذری، به اقلام نو و جدید منحصر نبود و اشیاء مستعمل (ساکماق، ص ۱۵۲۷۷، ۲۸۹۲۳، ۲۹۰۰۲ و ۳۰۰۷۵) نیز در بین نذورات یافت می‌شد.

کتاب نذری و اهدایی به دو صورت موجود بود: یکی ادعیه حکاکی‌شده بر روی فلز که به «تحویل‌دار خاصه» می‌سپردند و دیگر کتبی بودند که بیشتر شامل قرآن بود و تا حدی زیارت‌نامه‌ها را هم دربرمی‌گرفت که به «کتاب‌دار کتابخانه» تحویل می‌شده است. (ساکماق، ص ۱۲۱۶۱، ۱۲۴۵۰، ۱۴۰۷۰ و ۲۸۸۷۶) در دوره قاجاریه و در اثر ارتباط با مغرب‌زمین، وسایلی مدرن مانند صندلی چوبی و ساعت زنگ‌دار به آستان مقدس پیشکش شد که پیش از آن سابقه نداشت. (ساکماق، ج ۳، ص ۲۸۹۶۱ و ج ۲۷، ص ۳۰۰۲۳)

در اسناد عصر صفوی، از هدایا و پیشکش‌هایی چون قرآن و ادعیه با اصطلاح وقف نام برده شده است ولی با توجه به نبود وقف‌نامه، می‌توان این فرضیه را مطرح کرد که پیشکشی‌های موجود، همان نذوراتند که برای تأکید بیشتر نذرکننده در استفاده نذر به طور اختصاصی در حرم مطهر رضوی وقف خوانده شده است. (ساکماق، ج ۵، ص ۳۵۹۷۶ و ج ۹، ص ۳۴۳۷۵) در دوره قاجاریه نیز به نظر می‌رسد تعریف دقیقی در حوزه نذر و پیشکشی وجود ندارد. در اسناد گاهی پیش می‌آید که نوشته شده موقوفات پیشکشی و در سندی دیگر وقف، همان معنای نذر می‌دهد. (ساکماق، ج ۱، ص ۴۲۸۸۲)

سردرگمی در حوزه اسناد نذورات، به این موارد محدود نیست. در نمونه‌ای دیگر، مالی وقفی از آصف‌الدوله، حاکم خراسان در عصر قاجاریه توسط نایب‌التولیه آستان قدس به پیشکش تبدیل می‌شود و ماهیت موقوفاتی خود را از دست می‌دهد. (ساکماق، ج ۱، ص ۱۴۵۶۹)

مصارف نذورات

موارد مصرف نذورات غالباً از نوع نذر و مکان تحویل آن‌ها مشخص می‌شده است؛ ولی اغلب در اسناد موجود مطرح شده که اقلام دریافتی در چه جهتی باید مصرف شود. برای مثال، شمع و مومی که نذر می‌شد، بر طبق خواست نذرکننده در جهت سوخت و روشنایی حرم به کار می‌رفت. (ساکماق، ص ۲۸۹۶۱) در نمونه‌های دیگر، نذرکنندگان خواستار قرار دادن پارچه‌های نفیس و گران‌قیمت خود بر روی ضریح حرم مطهر بودند، اما مشخص نیست که آیا به این خواسته نذرکنندگان توجه می‌شده است یا خیر. (ساکماق، ص ۱۴۰۰۹، ۲۸۹۲۳) عده‌ای دیگر از نذرکنندگان، با دادن وجه نقد، خواستار استفاده آن در جهت مصارف سوخت و روشنایی بودند. (ساکماق، ص ۲۸۹۶۱) یکی دیگر از موارد مصرف نذورات، کمک‌های مالی آستان مقدس به اشخاص مختلف است. در سال ۱۳۰۴ قمری، آقا سیدعزیزالله ملایری در نامه‌ای به امنای آستان، درخواست کمک مالی کرده که با موافقت ایشان، مبلغ هشت تومان رایج خزانه عامره از نذورات به فرد مزبور داده شده است. (ساکماق، ص ۶۲۲۰۵) به طور کلی می‌توان گفت: با توجه به عام بودن مقوله نذورات آستان قدس از دوره صفوی به این سو، در هر مورد که تشخیص داده می‌شد، مبالغ نذورات را هزینه می‌کردند. بخشی از آن، حتی به کارکنان آستان مقدس مانند مشاغلی هم‌چون: حویج‌دار، شربت‌دار و ... تعلق می‌گرفت و قسمتی دیگر در راه‌های عمرانی مثل تعمیرات ساختمانی هزینه می‌شد. (ساکماق، ج ۱، ص ۳۵۳۲۵ و ج ۲، ص ۳۵۰۲۰) در برخی از اسناد دیگر نیز اشاره شده است که از محل نذورات برای فقرا آش می‌پختند. (ساکماق، ج ۱، ص ۳۵۳۲۵) و در مجموع در اکثر موارد، در روزنامه‌های جمع و خرج همیشه جایی برای مصارف نذورات متفرقه وجود داشت. (ساکماق، ج ۳، ص ۳۴۹۸۴) در بعضی موارد هم نذورات نقدی در قالب حق‌التولیه، حق‌النظاره و رسم‌الاستیفاء، به ناظران، مشرفان، کلیدداران و نایبان تعلق می‌گرفت. (ساکماق، ج ۴، ص ۳۴۲۴۷)

نتیجه

اسناد نذورات حرم مطهر امام رضا علیه السلام با توجه به حرمت و قداست آن حضرت در نظر مسلمانان ایرانی و غیرایرانی در ادوار مختلف تاریخی، موجبات پدیداری نذورات گوناگون شده است. نذوراتی که به طبقه خاصی از جامعه تعلق ندارد و همه قشرها را از فرادست تا فرودست دربرمی گیرد. بنابر آنچه از محتوای اسناد مورد مطالعه برمی آید، نذورات شامل کالاها و اجناس مختلف و نقدینه‌ها بوده و هرکس نذر خود را بر اساس نوع نذر و توانایی مالی‌اش ادا می‌کرده و در این میانه، گاه نظری به نیازهای تشکیلاتی حرم نیز صورت می‌گرفته است. در همه اسناد، از واژه نذر استفاده نشده و عنوان پیشکش و اهدا نیز به چشم می‌خورد و حتی گاه نذر با وقف، مرز باریکی می‌یابد. مصارف نذورات نیز بر اساس آنچه نذرکننده در نظر داشت اغلب، به مورد اجرا درمی‌آمد. مصارف نذورات نقدینه نیز بر حسب نیازها و ضروریات، بخشی به کارکنان و تشکیلات مختلف آن آستان و قسمتی دیگر نیز به فقرا تعلق می‌گرفت.

فهرست منابع

قرآن مجید.

۱. ابراهیمی، رقیه، «نگاهی به ندورات مردم در دوره قاجار»، **فرهنگ مردم ایران**، شماره پنجم، ص ۱۸۹، سال ۱۳۸۳.
۲. اورزمانی، فریدون، «نذر داوودی، بازمانده رسم کهن (مهری)»، **ماه‌نامه منظر**، شماره هشتم، ص ۱۴-۱۷، سال ۱۳۸۹.
۳. پارسایا، حمید و توکلی‌راد، مهرداد، «کارکردها و پیامدهای نذر در جامعه روستایی (بررسی موردی روستاهای شهرستان فومن - استان گیلان)»، **مجله توسعه روستایی**، دوره سوم، شماره دوم، ص ۸۶-۶۹، سال ۱۳۹۰.
۴. توکلی، مهرداد و کلانتری، عبدالحسین، «گونه‌ها و عوامل تأثیرگذار بر وقوع فعالیت‌های نذری در جامعه ایرانی (مطالعه موردی شهر فومن)»، **اسلام و مطالعات اجتماعی**، سال دوم، شماره اول، ص ۴۹-۷۱، سال ۱۳۹۳.
۵. حلی، علی بن مطهر، **لمعه دمشقیه**، ج ۲، (علی شیروانی، مترجم)، لبنان، دارالفکر، ۱۳۷۲.
۶. دهخدا، علی اکبر، **لغت نامه دهخدا**، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۴۱.
۷. سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی (ساکماق)، **اسناد شماره:**
 ۱۴۵۶۹/۱، ۳۵۳۲۵/۱، ۳۵۳۲۵/۱، ۴۲۸۸۲/۱، ۴۲۸۸۲/۱، ۱۲۱۶۱، ۱۲۴۵۰، ۱۴۰۰۹، ۱۴۰۰۹، ۱۴۰۷۰،
 ۱۵۳۲۷۷، ۱۵۳۰۷، ۲۹۰۲۶/۱۶، ۱۶۱۴۸، ۱۵۸۷۷/۲، ۲۰۱۲۶، ۲۰۱۲۶، ۲۰۱۲۶، ۳۰۰۲۳/۲۷، ۲۸۶۷۹،
 ۲۸۸۷۶، ۲۸۸۷۶، ۲۸۹۲۳، ۲۸۹۲۳، ۲۸۹۲۳، ۲۸۹۲۳، ۲۸۹۴۱، ۲۸۹۴۱، ۲۸۹۴۱، ۲۸۹۴۱، ۲۸۹۴۱،
 ۲۸۹۶۱، ۲۸۹۶۱، ۲۸۹۶۱، ۲۸۹۶۱، ۲۸۹۶۱، ۲۸۹۶۱، ۲۸۹۶۱، ۲۸۹۶۱، ۲۸۹۶۱، ۲۸۹۶۱،
 ۳۰۰۲۳، ۳۰۰۲۳، ۳۰۰۷۵، ۲۸۹۷۹/۳۱، ۳۵۰۲۰، ۳۵۹۷۶، ۳۴۲۴۷/۴، ۴۲۸۲۰، ۴۲۸۲۰، ۴۲۸۲۰، ۶۲۲۰۵، ۳۴۳۷۵/۹،
 ۳۰۰۳۴/۹۹.
۸. شیشه‌گر، آرمان، «جایگاه ندورات و پیشکش قربانی»، **مطالعات باستان‌شناسی**، سال اول، شماره دوم، ص ۴۷-۳۹، سال ۱۳۸۸.
۹. صادقی‌نیری، رقیه، **قرآن و به‌گزینی فرهنگ‌ها**، پایان‌نامه کارشناسی ارشد علوم و معارف اسلامی، تهران، دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۷۳.
۱۰. مدنی، امیرحسین و کهدویی، محمدکاظم، «نگاهی به مفهوم عرفانی فتوح نزد صوفیه»، **کاوش‌نامه**، ش ۲۳، ص ۱۶۳-۱۹۴، سال ۱۳۹۰.

شماره اموالی: ۲۹۲۸۱/۱۶

مبلغ پانزده تومان رایج خزانه عامره و مقدار پنجاه و یک من و نیم موم قرص و مشته از قرار تفصیل ذیل:

نقد ۱۵ تومان

محمد کریم ۲ تومان
اسحاق هراتی ۱ تومان
آقاعلی تربتی ۴ تومان و ۲ قران
ضعیفه هراتی ۲ تومان و ۵ قران
اسدالله تربتی ۳ تومان و ۳ قران
ضعیفه خویش مطلب بیگ ۱ تومان
خویش حاجی سید ابراهیم ۱ تومان

جنس

موم ۵۱ من و ۲۰ سیر
حاجی سید علی ۲ من
همشیره آقامحمد علی ۳ من
ملاعلی نام به توسط حاجی میرزا حسین ۱ من
ملا عابدین ۲ من
قاسم سرباز ۴ من
زینل ۵ من
آقا محمد ابراهیم طبخ ۳ من
آقامیرزا حسین دباغ ۳ من
همشیره حاجی سید حسن ۱ من و ۲۰ سیر
محمد ولی سرباز ۶ من
منصوب خادم باشی / موم مشته ۱ من
حاجی سید کاظم عطار (اگر بعضی دیگر ابراز شود باطل خاص شود) ۲۰ من
از بابت پیش‌کشی به توسط جناب مخدومی ام حاجی میرزا عبدالوهاب واصل و عاید گردید به تاریخ
شهر شعبان المعظم ۱۲۶۹.
[در هامش: [.....] سوای [.....] هم مبلغ چهار تومان رایج نقد از بابت پیش‌کشی آقا محمد حسین هراتی واصل
شده و مقدار یک من موم
قرص هم از بابت پیش‌کشی ولد کربلایی محمد تقی شماعی واصل شده به تاریخ [.....]]

(نمودار انواع نذورات آستان قدس رضوی در دوره قاجاریه ۱۳۱۸-۱۲۴۸ق)

سال قمری	فرشینه	وسایل روشنایی/ مصرفی	ظروف	اشیاء قیمتی	وجه نقد	کتب ادعیه	متفرقه
۱۲۴۸ ۴۹-	—	۶ مورد	—	۲ مورد	—	—	—
۱۲۵۲	۸ مورد	—	—	—	سکه‌های مختلف. ۶ مورد	—	۱ مورد
۱۲۵۴	۵ مورد	۱۴ عدد شمعدان	—	۸۶ قطعه	—	۲ عدد	—
۱۲۵۵	۶ مورد	۴ مورد	—	۵ مورد	سکه‌های مختلف. ۱۷ مورد	—	—
۱۲۶۰	—	۸ مورد: موم	—	—	۳۸ تومان و ۱۵۳۹۰ دینار	—	—
۱۲۶۱	۲۲ مورد	۲۱ مورد: موم	—	۲ قطعه	۲۰ تومان و ۲۲ هزار دینار و ده ریال محمد شاهی	—	—
۱۲۶۲ ۶۳-	۲ مورد	۱۴ مورد	۳ مورد	۳ قطعه	—	—	—
۱۲۶۸	—	۵۶ مورد: موم	—	—	۱۶۱ تومان	—	—

—	—	۲۹۶ تومان و ۱۵۹ قران	—	—	—	۱۸۱ مورد: موم	—	—	۱۲۶۹
—	۷ مورد	۱۱۴ تومان و ۴۵ هزار دینار	۲۲ قطعه	—	۷ مورد	۸۴ مورد: قندیل نقره ۱۲ مورد: شمعدان	۷ مورد	—	۱۲۷۴
۶ مورد	۱۱ مورد	—	۱۲ مورد	۱ قبضه شمشیر	۸ مورد	۱۷ مورد: قندیل نقره ۱۶ مورد: شمعدان	۱۵ مورد	۶ مورد	۱۲۷۷
۲ مورد	۹ مورد	۷۲۳ تومان	۱۱ مورد	۱ مورد	۱۳ مورد	۱۰ مورد قندیل نقره ۱۱ مورد شمعدان ۵ مورد موم	۵ مورد	۲ مورد	۱۲۷۸
—	—	۶۵۴ تومان	—	—	—	۱۹ مورد موم ۱ عدد قندیل	—	—	۱۲۷۹
۴ مورد	—	۳۱ تومان	۱۸ مورد	۳ قبضه شمشیر	۶ مورد	۸ مورد شمعدان و پیه سوز	۱۰ مورد	۲ مورد	۱۲۸۰
۱ مورد	۲ مورد	۳ تومان (۱ مورد)	۱۰ مورد	۱ قبضه شمشیر	۲ مورد	۵ مورد	۵ مورد	۳ مورد	۱۲۸۱
—	—	۵۵ تومان	۲۳ مورد	—	۱۶ مورد	۷ مورد	۲۹ مورد	۴ مورد	۱۲۸۲

—	—	۳۶۹ تومان	—	—	—	۱ مورد	—	—	۱۲۸۳
—	—	—	۹ مورد	—	—	—	۱ مورد	—	۱۲۸۵
—	۵ مورد	—	۱۱ مورد	—	۲ مورد	۲ مورد	—	۱ مورد	۱۲۸۷
—	—	—	دو مورد	دو مورد	—	—	—	—	۱۲۸۸
—	—	—	۱۵ مورد	۱۱۵ تفنگ و شمشیر	۲ مورد	۷ مورد	۳۰ مورد	—	۱۲۸۹
۱ مورد	۱ مورد	—	۱۷ مورد	—	۲۷ مورد	۹ مورد	۲۳ مورد	۴ مورد	۱۲۹۰
۶ مورد	۲ مورد	—	۹ مورد	—	۸ مورد	۱۶ مورد	۱۸ مورد	۵ مورد	۱۲۹۱
۱ مورد	—	—	۶ مورد	—	۲ مورد	۲ مورد	۴ مورد	۱ مورد	۱۲۹۲
۳ مورد	۱ مورد	۱۸ تومان	۲۴ مورد	۲ مورد	۸ مورد	۱۱ مورد	۲۶ مورد	۲ مورد	۱۲۹۴
۵ مورد	—	—	۳۲ مورد	۳ مورد	۲۱ مورد	۱۶ مورد	۱۹ مورد	۱ مورد	۱۲۹۵

۱۲۹۶	۲ مورد	۱۹ مورد	۱۵ مورد	۱۶ مورد	۴ مورد تفنگ و ششمیر	۲۴ مورد	—	۴ مورد	۶ مورد
۱۲۹۷ ۹۹-	—	۷ مورد	۴ مورد	۴ مورد	۱ مورد	۲ مورد	۱۰ تومان	۱ مورد	—
۱۳۰۱	۲ مورد	۲ مورد	۷ مورد	۱۳ مورد	—	—	—	—	—
۱۳۰۲	—	۱۰ مورد	۱۰ مورد	۸ مورد	—	۱۴ مورد	—	—	—
۱۳۰۳	—	۴ مورد	۳ مورد	۱ مورد	۲ قبضه قمه	۷ مورد	—	—	۲ مورد
۱۳۰۴	—	۲ مورد	۲ مورد	—	—	۴ مورد	۸ تومان	—	—
۱۳۰۵ ۹-	—	۲ مورد	—	—	—	۲ مورد	—	—	۱ مورد
۱۳۰۶	۲ مورد	۱۳ مورد	۸ مورد	۱۴ مورد	—	۱۸ مورد	—	—	۱ مورد
۱۳۱۸	۱ مورد	۷ مورد	۱ مورد	—	—	۴ مورد	۴۴۵ تومان	—	۲ مورد